

G U T E N B E R G

ιδέες και συστήματα

ΕΥΤΥΧΗΣ Ι. ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ

φιλοσοφία

του ανθρώπου

τρίτη έκδοση

ξεναδουλεμένη και συμπληρωμένη

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

3

**GUTENBERG
ΙΔΕΕΣ ΚΑΙ
ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ**

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΕΙΡΑΣ

*Φιλοσοφία
του Ἀνθρώπου*

ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΛΔΙΓΑΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Α' Αυτότελείς Έκδόσεις

1. Τό Είναι και τό Γίνεσθαι, έκδ. Ι. Ζαχαρόπουλου, 'Αθ. 1965, 51990.
2. *Physique contemporaine et matérialisme dialectique*, «Éditions Sociales», Paris 1973· έλλ. έκδ.: *Διαλεκτική και Νεότερη Φυσική*, έκδ. Ι. Ζαχαρόπουλου, 'Αθ. 1974, 41990 [μεταφράσεις του: Ιταλικά, ούγγρικά, Ισπανικά, πορτογαλικά και Ιαπωνικά].
3. *La Nature dans la pensée dialectique*, «Éditions Sociales», Paris 1974· έλλ. έκδ.: *Ή Φύση στη Διαλεκτική Φιλοσοφία*, «Σύγχρονη Έποχή», 'Αθ. 1975, 51989.
4. *Le Problème du déterminisme en physique* [Thèse d'État], Paris 1976.
5. *Τά Έννοιολογικά Θεμέλια τής Κβαντικής Μηχανικής*, 'Αθ. 1979.
6. *Θεωρία και Πράξη*, «Gutenberg», 'Αθ. 1980, 31986.
7. *Les Potentialités du minime*· έλλ. έκδ.: *Ή Δυναμική του Έλάχιστου*, έκδ. Ι. Ζαχαρόπουλου, τ. 1., 'Αθ. 1979, 31984· τ. 2., 'Αθ. 1987 [μετάφρασή του: Ιταλικά].
8. *Φιλοσοφία του Άνθρώπου*, έκδ. Ι. Ζαχαρόπουλου, 'Αθ. 1980, 21981· «Gutenberg», 'Αθ. 31991.
9. *Physique et matérialisme*, «Éditions Sociales», Paris 1983 [μετάφρασή του: ούγγρικά].
10. *Κάρλ Μάρξ, ό Θεωρητικός του Προλεταριάτου*, «Gutenberg», 'Αθ. 1983.
11. *Τί είναι Φιλοσοφία*, «Σύγχρονη Έποχή», 'Αθ. 1984, 21985.
12. *Ίδεολογικά*, τ. 1., «Gutenberg», 'Αθ. 1986.
13. *Ρήξη ή Ένσωμάτωση*, «Σύγχρονη Έποχή», 'Αθ. 1-31989.

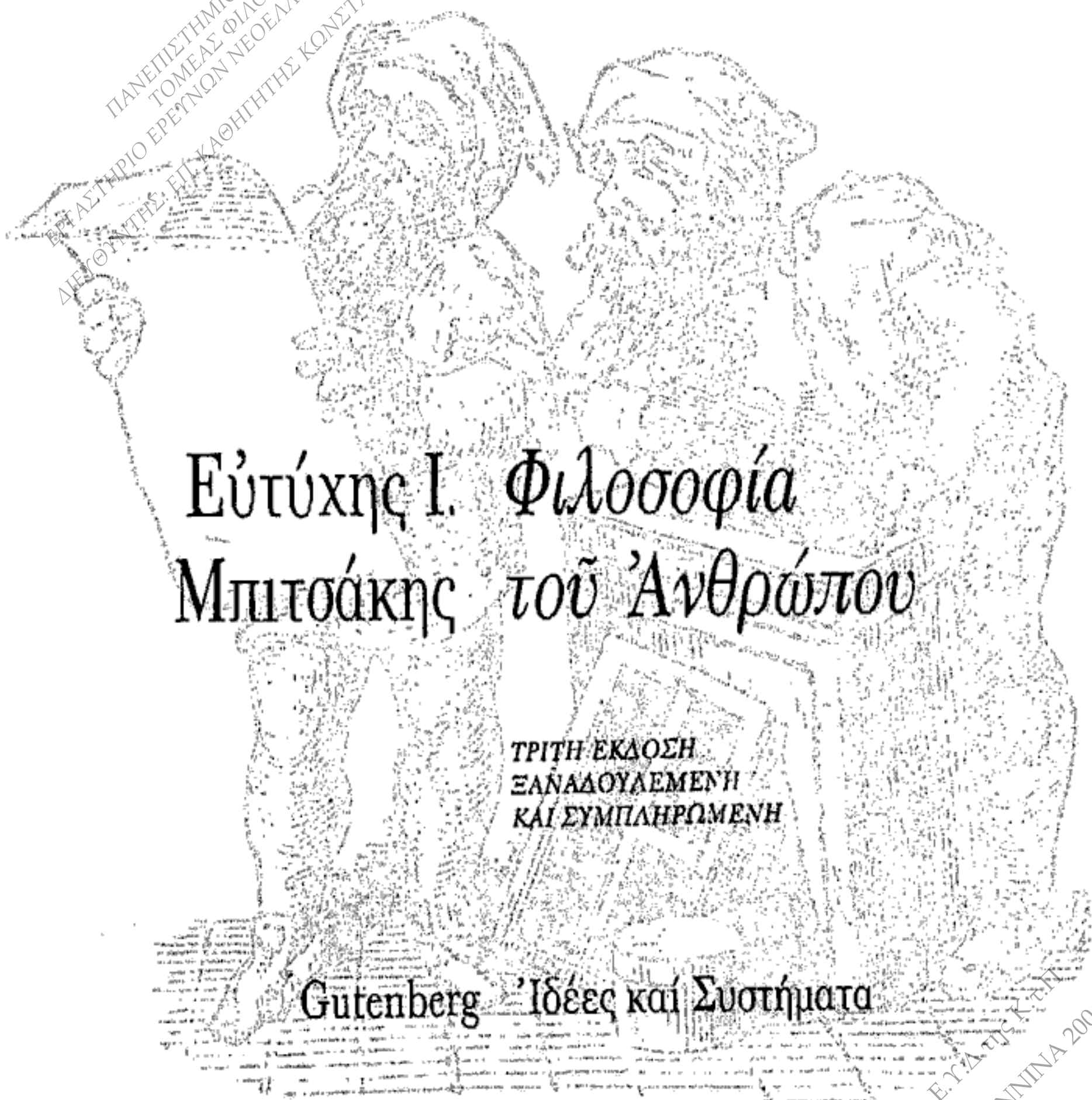
Β' Συνεργασίες μέ Μελέτες και Άρθρα

Στά περιοδικά: *Δευκαλίων*, *Έλευθερία*, *Έπιθεώρηση Φυσικής*, *Έπιστημονική Σκέψη*, *Θεμέλια τών Έπιστημών*, *Καινούρια Έποχή*, *Μαθηματική Έπιθεώρηση*, *Οικονομία και Κοινωνία*, *Πολίτης*, *Σύγχρονα Θέματα*, *Τομές*, *Φιλοσοφία*, *Χημικά Χρονικά*: *Acta Philosophica*, *Annales de la Fondation Louis de Broglie*, *Cahiers d' Histoire et de Philosophie des Sciences (CNRS)*, *Etudes Philosophiques*, *Europe*, *Filosofia e Società*, *Filosofskiye Nauki*, *Foundations of Physics*, *Fundamenta Scientiae*, *Magyar Filozófiai Szemle*, *Nouvelle Critique*, *La Pensée*, *Physics Essays*, *Revue des Questions Scientifiques*, *Science and Society*, *Scientia* κλπ.

Γ' Μεταφράσεις

1. A. OPARIN, *Ή Προέλευση τής Ζωής*, «Μάθηση», 'Αθ. 1956.
2. A. EINSTEIN και L. INFELD, *Ή Έξέλιξη τών Ίδεών στη Φυσική*, «Δωδώνη», 'Αθ. 1978.
3. J.D. BERNAL, *Ή Έπιστήμη στην Ίστορία*, 4ττ., έκδ. Ι. Ζαχαρόπουλου, 'Αθ. χ.χ.
4. F. ENGELS, *Ή Διαλεκτική τής Φύσης*, «Σύγχρονη Έποχή», 'Αθ. 1983.
5. L. SEVE, *Εισαγωγή στη Μαρξιστική Φιλοσοφία*, έκδ. Ι. Ζαχαρόπουλου, 'Αθ. χ.χ.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΚΘΗΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Εύτυχης Ι. Φιλοσοφία Μπιτσάκης του Άνθρωπου

ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΞΑΝΘΟΥΔΕΜΕΝΗ
ΚΑΙ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΕΝΗ

Gutenberg 'Ιδέες και Συστήματα

Ε.Υ.Δ. της Κ.Τ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Πρώτη Έκδοση: έκδ. Ι. Ζαχαρόπουλου, 'Αθήνα 1980
Δεύτερη Έκδοση [Έπαυξημένη με Παράρτημα για τήν Ουτοπία]: δ.π., 'Αθήνα 1981
Τρίτη Έκδοση Ξαναδουλεμένη και Συμπληρωμένη: 'Αθήνα 1991

ΜΠΙΤΣΑΚΗΣ, ΕΥΤΥΧΗΣ Ι.

104

Φιλοσοφία του 'Ανθρώπου

'Αθήνα, «Gutenberg», 3 1991

336σσ.: 14,5×20 εκ. [«'Ιδέες και Συστήματα», αρ. 3]

ISBN 960-01-0286-4

1. Φιλοσοφία: Δοκίμια 2. Φιλοσοφικά Συστήματα: 'Ανθρωπισμός

I. Τίτλος II. Σειρά

'Αρ. Έκδ. 1706

Κωδ. Καταλ. 59 1006

"Όλα τά γνήσια αντίτυπα υπογράφονται ή σφραγίζονται
από τόν Συγγραφέα και τόν Έκδοτικό Οίκο

Σ. -Ι. Μπιτσάκης

Φωτοστοιχειοθεσία-Φιλμοποίηση: «Φωτοκύνταρο» ('Υμηττού 219, 111 32 Παγκράτι)

Σελιδοποίηση: Μαρία Βούλγαρη

Μορφολογία: Δ. 'Αρμάος, Γ. Δαρδανός, Γ. Μαμάης, Χ. Σταυρόπουλος

Θεώρηση Δοκιμίων: Μαρία Χρηστάκη, Μαρία Ράμμου

Μακέτα Έξωφύλλου: Γιάννης Βαλαβανίδης

Copyright © Έκδόσεις «Gutenberg»

Χαρ. Τρικούπη 99, 114 73 'Αθήνα· τηλ. 36 08 334, fax 36 43 285

© Εύτυχης Ι. Μπιτσάκης

Πρακτορείο «Gutenberg»

Διδότου 55-57, 106 81 'Αθήνα· τηλ. 36 43 511-15, fax 36 29 402

Βιβλιοπωλείο «Gutenberg»

Σόλωνος 143, 106 78 'Αθήνα· τηλ.-fax 36 00 127

Printed in Greece

All Rights Reserved

«GUTENBERG» PUBLISHING HOUSE

99 Char. Trikoupi str., GR-114 73 Athens; tel. 36 43 511-5, fax 36 43 285

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Στή Μαρία και στο Γιάννη

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Π ε ρ ο ι ε χ ό μ ε ν α

Πρόλογος
στήν Πρώτη Έκδοση 13

Πρόλογος
στή Δεύτερη Έκδοση 14

Πρόλογος
στήν Τρίτη Έκδοση 15

Είσαγωγή 17

Πρώτο
Κεφάλαιο 21 *Φιλοσοφία του Άνθρώπου:*
31 *Τό Πρόβλημα τής Νομιμότητας*
31 *Σημειώσεις*

Δεύτερο
Κεφάλαιο 32 *Γιά τήν Πρακτική Άξία*
42 *τής Φιλοσοφίας*
42 *Σημειώσεις*

Τρίτο
Κεφάλαιο 43 *Ό Άνθρωπος μέσα στον Κόσμο*
57 *Σημειώσεις*

Τέταρτο
Κεφάλαιο 59 *Ό Άνθρωπος στην Ίστορία*
72 *Σημειώσεις*

Πέμπτο Κεφάλαιο	74	Ἡ Ἀλλοτρίωση
	89	Σημειώσεις
Ἑκτο Κεφάλαιο	90	Ἡ Πλαστή Συνείδηση
	106	Σημειώσεις
Ἑβδομο Κεφάλαιο	108	Τό Ἄτομο καί τό Σύνολο
	128	Σημειώσεις
Ὀγδοο Κεφάλαιο	129	Τό Πρόβλημα τῆς Ἠθικῆς
	145	Σημειώσεις
Ἐνατο Κεφάλαιο	147	Γιά τό Νόημα τῆς Ζωῆς
	170	Σημειώσεις
Δέκατο Κεφάλαιο	172	Οἱ Ἀνθρώπινες Δυνατότητες
	185	Σημειώσεις
Ἐνδέκατο Κεφάλαιο	187	Ὁ Σοσιαλιστικός Ἀνθρωπισμός
	216	Σημειώσεις
Δωδέκατο Κεφάλαιο	218	Θεωρία καί Κοινωνική Πρακτική
	252	Σημειώσεις
Ἐπίλογος	259	Σοσιαλισμός: Ἡ Τελευταία Οὐτοπία;
	1	262 Τό «Φάντασμα» τοῦ Κομμουνισμοῦ
	2	266 Κρίση τοῦ Σοσιαλισμοῦ ἢ τοῦ Κρατικοῦ Σοσιαλισμοῦ;

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

3	268	Οί Ἀντιθέσεις τοῦ Κρατικοῦ Σοσιαλισμοῦ
4	271	Ἐπὶ τῆ Δικτατορία τοῦ Προλεταριάτου σὴ Δικτατορία ἐπὶ τοῦ Προλεταριάτου
5	276	Τὸ Νέο Ἱερατεῖο καὶ ὁ Σοσιαλιστικὸς Πολιτισμὸς
6	281	Αὐτονομία, Ἀνεξέλεγκτο καὶ Διαφθορά
7	284	Αὐτονομία, Ἀποξένωση καὶ Διαφθορά
8	289	Οἰκονομικὴ Καθυστέρηση καὶ Δημοκρατία
9	292	Ἐργατικὴ Δημοκρατία
10	296	Σοσιαλισμὸς καὶ Ἀγορά
11	302	Ὅπου οἱ Ἐργάτες εἶναι «Τεμπέληδες» καὶ «Συντηρητικοί»
12	305	Καὶ ὅμως κινεῖται Σοβιετικὴ Ἐνωση: ὅπου οἱ Ἀντιθέσεις μᾶς ἐπιτρέπουν, ἴσως, νά εἴμαστε Αἰσιόδοξοι
13	308	
14	313	«Ἐπίλογος» σὸν Ἐπίλογο
	321	Σημειώσεις

Πρόλογος στην Πρώτη Έκδοση

Ο ΤΙΤΛΟΣ ΑΥΤΟΥ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΕΙΝΑΙ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΟ ΦΙΛΟΔΟΞΟΣ ΑΠΟ ΤΟ περιεχόμενό του. Ἡ φιλοσοφία τοῦ ἀνθρώπου – ἂν δεχτοῦμε τή νομιμότητα τοῦ θέματος – εἶναι μιά ἀπέραντη καί ἐξαιρετικά ἐπικίνδυνη περιοχή, γιά κείνον πού θά τολμοῦσε νά τήν ἐξερευνήσει. Εἶναι μιά περιοχὴ πατροπαράδοτο φέουδο ἰδεαλιστικῶν φιλοσοφιῶν. Οἱ θεμελιωτές τοῦ μαρξισμού ἔβαλαν στήν ἐποχὴ τους τίς θάσεις γιά μιά ριζικά νέα ἀνθρωπολογία, ἀλλά οἱ ἱστορικές περιπέτειες τοῦ μαρξισμού εἶχαν σά συνέπεια νά μὴν ἀναπτυχθεῖ συστηματικά ἡ μαρξιστικὴ ἀνθρωπολογικὴ ἔρευνα. Ἔτσι ὁ ἰδεαλισμὸς κατόρθωσε, ὄχι μόνο νά διατηρήσει περιοχὲς πού δέν τοῦ ἀνήκουν, ἀλλά καί μέ τή μορφή διαφόρων οὐμανιστικῶν, ἠθικολογικῶν καί ἀκαδημαϊκῶν κατασκευῶν, νά εἰσχωρήσει στό ἴδιο τό σῶμα τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας τοῦ ἀνθρώπου.

Θά ἦταν ἀστεῖο νά ποῦμε ὅτι τό μικρό αὐτό βιβλίον ἐπιχειρεῖ νά καλύψει τό κενό. Σκοπὸς του εἶναι ἄλλος: σέ μιά χώρα καί σέ μιά ἐποχὴ ὅπου οἱ πιό γλυκερές φλυαρίες περνοῦνται γιά μαρξιστικὸς λόγος, θά ἐπιχειρήσει νά σκιαγραφήσει ὀρισμένα προβλήματα πού δέν εἶναι δυνατὸ ν' ἀγνοοῦνται ἀπὸ αὐτούς πού ἀγωνίζονται γιά τό σοσιαλιστικὸ μετασχηματισμὸ τῆς πατρίδας μας.

Ἀθήνα, Ὀκτώβριος 1980

E.I.M.

Πρόλογος στή Δεύτερη "Έκδοση

Η ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ ΕΞΑΝΤΛΗΘΗΚΕ ΠΟΛΥ ΣΥΝΤΟΜΑ. ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ΦΑΝΕΡΩΝΕΙ ΟΤΙ ΥΠΑΡΧΕΙ ΈΝΑ ΚΟΙΝΟ ΠΟΥ ΕΝΔΙΑΦΕΡΕΤΑΙ ΓΙ' ΑΥΤΑ ΤΑ ΘΕΜΑΤΑ ΚΑΙ, ΤΑΥΤΟΧΡΟΝΑ, ΠΙΣΤΟΠΟΙΕΙ ΤΗΝ ΑΝΑΓΚΗ ΓΙΑ ΜΙΑ ΒΑΘΥΤΕΡΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΠΟΥ ΣΚΙΑΓΡΑΦΟΥΝΤΑΙ ΕΔΩ.

ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΈΚΔΟΣΗ ΠΡΟΣΤΕΘΗΚΕ, ΜΕ ΜΟΡΦΗ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΟΣ, ΈΝΑ ΚΕΙΜΕΝΟ ΓΙΑ ΤΟ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΡΟΛΟ ΤΗΣ ΟΥΤΟΠΙΑΣ. ΤΟ ΘΕΜΑ ΑΥΤΟ ΥΠΗΡΧΕ ΣΤΟ ΑΡΧΙΚΟ ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ, ΑΛΛΑ ΔΕΝ ΉΓΙΝΕ ΔΥΝΑΤΟ ΝΑ ΕΝΣΩΜΑΤΩΘΕΙ ΟΡΓΑΝΙΚΑ ΣΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΈΚΔΟΣΗΣ.

Κάδρος, Ίούλιος 1981

E.I.M.

Πρόλογος στην Τρίτη Έκδοση

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ ΓΡΑΦΤΗΚΕ ΠΡΟΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 1980. ΤΗΝ ΙΔΙΑ ΕΠΟΧΗ ΕΙ-
χε γραφτεί κι ένα άλλο βιβλίο μου, τό Θεωρία και Πράξη. Και τά
δύο βιβλία ήταν –ή τουλάχιστον ήθελα νά είναι– φιλοσοφικά. Άλλά
τά προβλήματα τής φιλοσοφικής ανθρωπολογίας δέν είναι βέβαια άσχετα
άπό τήν πορεία τών ανθρώπινων κοινωνιών και, συνεπώς, άπό τήν πολιτι-
κή. Έτσι στά βιβλία αυτά έπεχείρησα νά αναλύσω τίς όρατές πλέον αντι-
θέσεις τών λεγόμενων τότε χωρών του ύπαρκτου σοσιαλισμοϋ. Άπό τήν
ανάλυση προέκυπτε ότι στίς χώρες αυτές ώρριμαζε μιά κρίση, πού ήταν
άδύνατο νά προβλέψει κανείς τήν έκταση, τό βάθος της και, προπαντός,
τόν τρόπο μέ τόν όποιο πρόκειται νά λυθει. Η κρίση έχει σήμερα ξεσπάσει
και ή τραγωδία τής έποχής μας δρίζεται στ' ότι σέ άλλες χώρες όδήγησε
στήν κατάρρευση του «σοσιαλισμοϋ», ένω σέ άλλες συνεχίζεται και θαθαί-
νει μέ άπρόδλεπτες συνέπειες.

Οί έξελίξεις αυτές επέβαλαν τό ξανακοίταγμα και τή συμπλήρωση του
βιβλίου. Έτσι τό αρχικό κείμενο ξαναδουλεύτηκε και συμπληρώθηκε. Έ-
πίσης προστέθηκε μιά Εισαγωγή και ένας Επίλογος, όπου επιχειρείται μιά
κριτική θεώρηση τής κρίσης του άλλοτε «σοσιαλιστικού στρατοπέδου».
Άντίθετα, άπό τή σημερινή έκδοση άφαιρέθηκε τό Παράρτημα για τήν
Ουτοπία, έφόσον τελικά δέ μπόρεσε νά ένσωματωθει στή δομή του βι-
βλίου. Οί συμπληρώσεις αυτές δέν μετέβαλαν ούτε τή δομή ούτε τίς βασι-
κές θέσεις ούτε τή συνολική αντίληψη του αρχικού κειμένου. Έλπίζω όμως
ότι τό βελτίωσαν και ειδικά ότι μπόρεσαν νά έντάξουν στήν προβληματική
του τό κρίσιμο έρώτημα πού άφορᾶ τή δυνατότητα νά δημιουργηθοϋν βιώ-
σιμες σοσιαλιστικές κοινωνίες.

Τό βιβλίο αυτό, όπως και τό Θεωρία καί Πράξη, γράφτηκε σέ μιά εποχή όπου ή επίσημη άριστερά καλλιεργοῦσε ακόμα τό μύθο πώς οί σοσιαλιστικές χώρες ήταν περίπου ή πιστή πραγμάτωση τῆς θεωρίας τοῦ Κάρολου Μάρξ. Ἔτσι τό μέν Θεωρία καί Πράξη ἀντιμετωπίστηκε μέ τή γνωστή ἀβροφροσύνη τῆς σταλινικῆς μεθοδολογίας (βλ. Κομμουνιστική Ἐπιθεώρηση, Μάρτης καί Μάης 1981), ή δέ Φιλοσοφία τοῦ Ἀνθρώπου μέ ἀπόλυτη σιωπή. Καί τά δύο πάντως μπήκαν στό Index τῶν ἀντικομμουνιστικῶν βιβλίων. Καί αὐτά, ὅπως καί ὁ συγγραφέας τους, ἔτυχαν τῆς δέουσας μεταχείρισης ἀπό τοὺς φύλακες τῆς κομματικῆς ὀρθοδοξίας.

Σήμερα ὁ μύθος κατέρρευσε καί ή προσπάθεια νά ξαναστήσουμε τά Εἰκονίσματα καί νά ἐπιστρέψουμε στό «καλό παρελθόν» δέν εἶναι ἀπλῶς ἱστορικά καταδικασμένη: δείχνει πολιτική τύφλωση ή καί ὑποκρισία. Μέ τήν κατέρρευση τῶν χωρῶν του «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ» ή ἀνθρωπότητα μπήκε σέ μιά νέα περίοδο τῆς ἱστορίας της. Συνεπῶς, ὅσοι δέν καταθέτουμε τά ὄπλα μπροστά στή σαρωτική νίκη τοῦ καπιταλισμοῦ, ὀφείλουμε νά ξαναδοῦμε κριτικά τή θεωρία, ν' ἀποτιμήσουμε τό ἐπιστημονικό κεκτημένο της, καί νά ἐπιχειρήσουμε τώρα πιά νά τήν ἀναπτύξουμε μέ βάση τή σημερινή πραγματικότητα.

Ξανακοιτάζοντας λοιπόν σήμερα τό ἀρχικό κείμενο, βρίσκω σωστό τό γενικό θεωρητικό σχῆμα του, τίς βασικές του θέσεις καί τό ἐρμηνευτικό σχῆμα τῶν ἀντιθέσεων στίς χώρες του «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ». Ἀλλά δυστυχῶς οί ἀπαισιόδοξες προβλέψεις τοῦ βιβλίου δέν ἐπαληθεύτηκαν ἀπλῶς: ξεπεράστηκαν δραματικά μέ τίς σαρωτικές ἐξελίξεις τῶν τελευταίων μηνῶν. Πρίν ἀπό δέκα χρόνια μπορούσε κανείς νά προβλέπει τήν κρίση. Ἀλλά μέ τά γνωστά τότε στοιχεῖα ήταν ἀδύνατο νά φανταστεῖ τό βάθος τῆς σήψης αὐτῶν τῶν χωρῶν, καί τήν ἀδυναμία τῶν λαῶν τους νά δώσουν μία ἐπαναστατική διέξοδο στήν κρίση.

Ὁ «σοσιαλισμός» γέρασε προτοῦ ζήσει τήν πρώτη του νεότητα. Δέν εἶναι ὡστόσο οὐτοπικό νά ἐλπίσουμε ὅτι οί πονηρίες τῆς ἱστορίας μπορούν νά ἀντιφάσκουν μέ τοὺς νόμους τῆς βιολογίας.

Τελειώνοντας, θά ήθελα γιά ἄλλη μιά φορά νά εὐχαριστήσω τόν Δημήτρη Πατέλη γιά τίς πολύτιμες παρατηρήσεις του, ἰδιαίτερα στό τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου.